

Vaderna Gábor

„NAGYFALUSI ARANY, SZALONTAI HAJDÚ”

Arany János és a nagyszalontai hagyományok

Közhely, hogy Arany János költészete szorosan kötődik szülőföldjének kulturális hagyományaihoz. Arany ezt a kapcsolatot nemcsak kiaknázza, hanem tudatosan fel is építette. Egy helyen még azt is megengedi magának, hogy virtuálisan rokonságot állapítson meg saját maga és Nagyszalonta (ma: Salonta, Románia) mitikus hőse, Toldi Miklós között. A *Toldi szerelmének* utolsó strófáiba ugyanis saját személyét és családját is belecsempészte:

De a mulatságnak már vége szakadjon,
Toldi a háznéppel magára maradjon,
Hadd rendelje el, hogy ki hajsza, ki csára:
Anyja Nagyfaluba, ő maga Budára;
Kobzos a várkastélyt Anikóval birja,
Nevét maga, míg él, Szalontárul írja,
Ha fiok lesz, az már György legyen és *Toldi*,
Anyjának a másik fiat is pótolni.

Ami úgy is történt: gyarapodott névvel
Háromszáz esztendőn át mindenik évvel,
Nem is hagyta Miklóst homályba borulni
A Nagyfalusi és Szalontai Toldi.

Szolgált királyát, – majd a fejedelmet,
Kinek én ezt írák *tört* címere mellett
Zárt sisakon s pajzsok kézbe' kivont kardú
*Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú.*²⁸⁸

A nagyfalusi és szalontai kettős illetőség összeköti Arany János és Toldi Miklós családjának sorsát, s a költő magát mintegy a nagy hős szellemi örökösevé avatja az azonosítás révén. A Toldiak és Aranyok ezen összekapcsolása később, már a költő életében is beszívargott az Arany-életrajzokba.²⁸⁹ Arany is érzékelhette a zavart, hiszen a *Toldi szerelmének* egyik példányába e szakaszhoz odaírta: „Ez ártatlan műfogás (coup d'artiste) dacára bizonyos, hogy a kraszna-megyei Nagyfaluból származtunk Szalontára.”²⁹⁰ A két Nagyfalu ugyanis nem azonos: a Toldiaké a mai Oláhszentmiklós (Sănnicolau, Románia) része, az Aranyoké pedig a mai Szilágynagy-

288 Arany János: *Toldi szerelme. A Daliás idők első és második dolgozata*. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Akadémiai, Budapest, 1953, 301. (Arany János összes művei V.)

289 Például Rozvány György: *Nagy-Szalonta mezőváros történelme (monographiája) tekintettel a derecskei uradalomhoz tartozó egykori hajdu-közösségek viszonyaira*. Dobay János, Gyula, 1870, 51.; Márki Sándor: A nagyfalusi Arany-család. *Századok*, 1879, 10, 771–779. (Márki aztán – Arany László közlései nyomán – helyreigazította tévedését: Márki Sándor: Arany János szalontai éveiből. *Irodalomtörténet*, 1917, 3–4, 125.); Gyöngyösi László: *Arany János élete és munkái*. Franklin-Társulat, Budapest, 1901, 4.

290 A második világháborúban elpusztult kötetből idézi: Voinovich Géza: *Arany János életrajza. 1817–1849*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1929, 9. Arany Rozvány fentebb idézett könyvébe is tett bejegyzést: „Családi traditio a Kraszna-megyei Nagyfalu mellett szól.” Uo.

faluval (Nușfalău, Románia) azonos. Előbbi 17, utóbbi 110 kilométerre fekszik Nagyszalontától. Persze egy műfogás ártatlansága nem csak azon mérhető, hogy milyen galibát okozott a tényeket vadászó utókornak. A gesztus maga érdekes: Arany János saját magát és családját gyakorlatilag a Toldiak örököseként állítja be, s a leszármazás egyben felhatalmazás is, hogy *éppen ő* legyen a poéta, aki megverseli e történetet. Ráadásul – bár a hajdúkváltságból csak nagyszalontai lakosként részesülhettek volna – további érdekesség, hogy Arany saját magát hajdúként nevezi meg. Így voltaképpen a helyi történeti identitás két fontos mozzanatát egyesítette magában: a Toldiak örököse lett ő és hajdú – azt a két nemesi-katonai identitást vette fel tehát, amelyhez közvetve volt ugyan köze, ám leginkább nagyszalontai *költőként* érthette közvetlenül magára.

Ma a Csonka torony bejárata felett ül Arany János szobra.²⁹¹ Alatta pajzs helyett díszes felirat olvasható: a fentebbi idézet utolsó két sora. Hogy a bejárat fölé e két sor került – akárki ötlete volt is –, jó döntésnek bizonyult: az Arany János Emlékmúzeum terébe lépő látogató egyszerre jut közelebb Nagyszalonta történelméhez, a környék mítoszainak és mondáinak világához és Arany János művészetéhez. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy Arany miként viszonyult a helyi hagyományokhoz, milyen értelemben volt ezeknek hűségese követője, s miként modernizálta azokat. Látni fogjuk,

291 A szobor tervét Stróbl Alajos készítette, aki a kivitelezéssel (mivel számos egyéb felkérésnek kellett eleget tennie) fiatal, ekkor még húszas évei elején járó tanítványát, a tehetséges Kolozsvári Szász Ferencet bízta meg. A szobor leleplezésére országos ünnepség keretében került sor 1907. szeptember 15-én.

hogy Arany törekvéseit Nagyszalonta emlékezetpolitikája új fénytörésbe helyezte a költő halála után, amikor a Csonka toronyban múzeumot rendeztek be a tiszteletére. E rövid esettanulmány adalékul szolgál ahhoz a kérdéshez, hogy miként alakult át a magyarok történeti hagyományhoz való viszonya a 19. század második felében.

Toldi Miklós

Toldi Miklós alakja – akárcsak Nagyszalonta múltja – mitikus ködbe vész. Szilády Áron, miután végigvette, hogy a Toldi figura mily mélyen gyökerezik a magyar néphagyományban, így ír: „A nevet legfeljebb horognak tekinthetjük, melyen sok minden megakad, csak az nem, a mit keresünk; talán mert nem ott kell kereskednünk.”²⁹² S valóban: annyi réteg, annyi történet kapcsolódik hozzá, hogy a történeti személyt nehéz azonosítani, s még nehezebb Nagyszalontához kötni a családot. Sziládynak sikerült rekonstruálnia a történeti Toldi Miklós karrierjének fontosabb állomásait,²⁹³ s bár sejtéseit utóbb pontosítani kellett,²⁹⁴ az ő kutatásai máig hatóan tették le a Toldi alakjáról való tudásunk alapjait. Amit tudunk: Toldi Miklós 1320 körül született Bihar megyében, 1354-ben pozsonyi alispán és várnagy,

292 Ilosvai [Selymes] Péter: Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokágáról való história. In *XVI. századbeli magyar költők művei*. III. kötet. 1540–1575. Sajtó alá rendezte Szilády Áron. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Budapest, 1883, 347. (Arany János összes művei V.)

293 Uo. 341–362.

294 Például Wertner Mór: Adalékok Toldi Miklós életrajzához. *Akadémiai Értesítő*, 24, 1913, 172–180.; Mályusz Elemér: A Toldi-monda történeti alapja. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1924, 1, 3–32.

1365-ben Itáliában zsoldosvezér, 1383-ban és 1385-ben Szabolcs megye ispánja, volt egy György nevű bátyja. Mályusz Elemér ezeket az adatokat egészíti ki annyival, hogy 1387-ben Daróc (Pusztadaróc/Dorolț, Románia) királyi birtokot kapta meg I. Lajostól, amit 1390-ben Bátor faluval cserélt el.²⁹⁵ Ha más nem is, annyi látszik mindebből, hogy Toldi Miklós a király közvetlen környezetéhez tartozó udvari ember volt, aki viszonylag rugalmasan váltogatta székhelyét.

Hogy Bihar megyébe Toldi Miklós karrierjének felívelése után került a Toldi család, vagy pedig az itteni Nagyfaluból származott, nem tudjuk. Talán az utóbbi valószínűbb,²⁹⁶ a 20. század elején Karácsonyi János fel is tárta a nagyfalusi udvarház alapjait.²⁹⁷ Mindenesetre az az egy dátumunk, amikor a Toldi család már Szalontán élt, biztos adatnak tekinthető: „Toldi Miklós idősebbik fiának, a már 1387-ben említett György mesternek, birtoka volt a biharmegyei Zalánta is, amely miatt 1398-ban Szepes Benedek fia Jánossal hosszabb ideig pereskedett. E per folyamán Mihály prépost, váradi vikárius felszólította őt, hogy a birtokjogai védelmére felhozott okleveleket eredetiben mutassa be, mivel ellenfele ezeket átiratban nem fogadja el hiteleseknek.”²⁹⁸ A nagyszalontai Toldiak további történetéről nehéz bármi

295 Mályusz, i. m. 11.

296 Karácsonyi János: Toldy Miklós származása. *Katholikus Szemle*, 1899, 5, 749–760. Mályusz hosszasan cáfolta a Nógrád megyei származás lehetőségét: Mályusz, i. m. 22–29.

297 Karácsonyi János: A Toldyak nagyfalusi kastélya. In *Biharvárad. A Biharvármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet jelentései*. I. kötet. Szerkesztette Peszeki Ferenc. Szent László Nyomda, Nagyvárad, 1913, 32–36.

298 Mályusz, i. m. 18–19. Mályusz levéltári hivatkozása: MNL OL DL 28125.

biztosat mondani. Láttuk, hogy a 16. századi Biharban rengeteg Toldinak volt birtoka.²⁹⁹ Nagyszalontai birtokait Toldi György 1625. szeptember 22-én fogja az ott élő hajdú közösségnek eladni – de ez már egy következő történet. A Toldi család – Nagy Iván szerint – 1862-ben gróf Toldi Sámuel után kihalt.³⁰⁰

Mit kezdett a hagyomány Toldi Miklóssal? Nem tudni, miért is lett Toldi Miklós mitikus figurája a magyar néphagyománynak. A Nagy Lajos király korában élő hőst óriássá növesztette az emlékezet, s bár idevonatkozó átfogó folklórgyűjtések sajnos nem történtek, a számottevő – olykor heves vitáktól hangos – szakirodalom azt mutatja, hogy a Toldi-mondakör rendkívül széles merítésű lehetett már Arany előtt is.³⁰¹

299 A zavarról lásd Mályusz, i. m. 21–22.

300 Nagy Iván: *Magyarországi családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. XI. kötet. Ráth Mór, Pest, 1865, 160. Rozvány György meséli el helytörténeti monográfiájában, hogy gyerekkorában egyszer beállított Nagyszalontára egy Toldi gróf, aki magát Toldi Miklós utódjának vallotta, s olyan relikviákat mutatott (például egy bikafőtet formáló T. M. monogramú pecsétgyűrűt), amelyek ezt igazolták is. Rozvány György: *Nagy-Szalonta mezőváros történelme (monographiája) tekintettel a derecskei uradalomhoz tartozó egykori hajdú-közösségek viszonyaira*. Dobay János, Gyula, 1870, 19.

301 A teljesség igénye nélkül: Solymossy Sándor: A Toldi-mondához. *Ethnographia*, 1918, 1–23.; Négyesy László: Az ősi Toldi. *Magyar Múza*, 1920, 1, 19–26.; Mályusz Elemér: A Toldi-monda. In *A Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*. Szerkesztette Angyal Dávid, Budapest, 1934, 126–149.; Korompay Bertalan: Adalékok és jegyzetek a Toldi-mondához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1956, 1, 20–27.; Hoppál Mihály: A Toldi mitológiai háttere. *Új Írás*, 1981, 11, 68–101.; Hoppál Mihály: Újabb adatok és megjegyzések a Toldi mitológiai hátteréhez. In *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!” Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*. Szerkesztette Cieger András. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, Budapest, 2017, 195–208.

A szakirodalomban keveredik egymással a folklór, Ilosvai és Arany *Toldija* – ki tudja már szétszálazni ezeket a bogokat?³⁰² Ráadásul nemcsak Nagyszalonta jöhet szóba, hanem Szeged, Esztergom, Heves vagy Göcsej is – s ki tudja, még hány egyéb hely. S itt keveredett Nagyfalu Nagyfaluval, a hős katona Nagy Lajos korából probléma nélkül úszott át a Mátyás-mondakörbe Kinizsi Pál mellé. Még a 19. század közepén előkerült, 1512-es datálású festmény, amely egy bizonyos Toldi Miklóst ábrázolt, úgy jutott az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez, hogy a *Vasárnapi Ujság* egyértelműen azonosította a mítosz Toldijával.³⁰³ Nem csoda hát, ha egyesek még azt is kétségbe vonták, hogy létezett-e egyáltalán Toldi Miklós, mígnem Szilády Áron történeti dokumentumokkal körül tudta írni a történelmi szereplőt.³⁰⁴

Amikor a Kisfaludy Társaság 1846-ban közzétette pályatételét, az akkor Nagyszalontán másodjegyző Arany János elevenébe talált. A pályázat szövege így hangzott:

302 Lásd Hoppál, 1981, 68.

303 Toldi Miklós arcképe és páncélja. *Vasárnapi Ujság*, 1858. július 4., 313–314. A festményről a lap metszetet közölt – az eredeti kép lappang.

304 Érdekeséggé említem meg Engel Pál okfejtését, aki odáig ment a mítosz történeti hitelének igazolásában, hogy az udvarnál élő és vidéki birtokán ragadt testvérek közötti konfliktust I. Lajos adományreformjára vezette vissza, amely a királyi adományoknak csak az egyenes ági öröklését tette lehetővé (így a testvérek nem feltétlenül részesültek annak előnyeiből). Engel Pál: Toldi Miklós nyomában. Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *História*, 1997, 7, 23. Lásd még Engel Pál: Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. In *Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerkesztette Csukovits Enikő. Osiris, Budapest, 2003, 302–319.

Készíttessék *költői beszély* versben, mellynek hőse valamelly, a' nép' ajkain élő történeti személy, péld. Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Forma és szellem népies legyen.

Beküldés' határnapja: nov. 20. 1846.

Jutalma *tizenöt darab arany*.³⁰⁵

A kiírás azt a Toldi Miklóst nevezte meg lehetséges témaként, akinek Nagyszalontán komoly hagyományai éltek, akiről Arany már gyermekkorában meséket hallott. Arról a Toldiról, akinek családja Nagyszalontán telepedett le, s akinek okleveleit, szerződéseit a másodjegyzőként dolgozó Arany tanulmányozta a városi levéltárban. Arról a Toldiról, akiről Ilosvai Selymes Péter írt széphistóriát, amelyet Arany ismert és tisztelt.

Mint ismeretes, Arany János a pályázatot *Toldi* című elbeszélő költeményével megnyerte.³⁰⁶ S elnyerte Petőfi Sándor barátságát is, illetve egy csapásra a magyar irodalom ünnepe lett szerzője. Olyan tekintélyt adott ez az egyetlen mű, amely Arany kultuszát már ekkor meghatározta. E műve már a szerző életében, 1879-től kötelező olvasmány a magyar közoktatásban (s az mind a mai napig),³⁰⁷ Arany első köztéri, a Nemzeti Múzeum előtt ülő, Stróbl Alajos faragta szobrának talapzatára a

305 [Pályázati felhívás] A 'Kisfaludy-Társaság' Évlapjai, 1845–1846, 47.

306 Lásd Erdélyi János Arany Jánosnak, Pest, 1847. január 23. In *Arany János levelezése (1828–1851)*. Sajtó alá rendezte Sáfrán Györgyi – Bisztray Gyula – Sándor István. Akadémiai, Budapest, 1975, 45. (Arany János összes művei XV. Levelezés I.) (A továbbiakban: AJÓM XV.)

307 Lásd erről Z. Kovács Zoltán: Arany János Toldija mint kötelező olvasmány. *Irodalom-ismeret*, 2013, 3, 178–185.

*Toldi*ből vésnek jeleneteket.³⁰⁸ S végül életre szóló kötelességet is jelentett a szerző számára e mű: nagyszabású trilógiává bővítve évtizedeken keresztül dolgozott a csiszolásán.³⁰⁹

Ahhoz, hogy Arany a témához nyúljon, nem feltétlenül volt szüksége közvetítőre. A nagyszalontai néphagyomány a rendelkezésére állt. Mégis úgy döntött, hogy Ilosvai Selymes Péter lovagregény-paródiájához (*Az hires neves Tholdi Miklosnak ieles cselekedetiről es baynokságáról való historia*) fordul. E szöveg csak töredékeiben maradt fenn, eredeti, 1574-es kolozsvári kiadása elveszett vagy lappang. A legrégebbi ismert kiadás 1629-ben látott napvilágot Lőcsén. Arany feltehetőleg az 1746-os pozsonyi kiadás egy példányát forgatta. Mindenesetre Arany jól ismerte a régi magyar irodalom széphistóriai anyagát, amelyet egyszerre becsült és bíralt.³¹⁰ A *Naiv eposzunkban* jegyzi meg egy helyen éppen Ilosvai kapcsán: „Tinódi technikájával, Ilosvai nyelvén meg lehetett volna írni a magyar Nibelungot.”³¹¹ Bár ezután rögtön arra tér rá ebben az 1850-es

308 A szobor történetéhez lásd Sidó Anna: „Elevenebbek a létezőeknél”. Toldi ábrázolásának kezdetei a hazai szobrászatban. In *Őnarckép álarckokban. A Petőfi Irodalmi Múzeum Arany János-kiállításának katalógusa*. Főszerkesztő Vaderna Gábor. Szerkesztők Kalla Zsuzsa – Kaszap-Asztalos Emese – Sidó Anna. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2018, 426–429.

309 A trilógia összefüggéseiről lásd Szilágyi Márton: „Mi vagyok én?” *Arany János költészete*. Kalligram, Budapest, 2017, 75–113.; Szörényi László: *Toldi uram dereka. Arany Jánosról*. Nap, Budapest, 2018. (Magyar esszék. Szörényi László életműsorozat)

310 Ennek kimerítő áttekintése: Ács Pál: Az idomtalanság idomai. Arany János és a 16. századi magyar verses epika. In *Rejtőzködő Kalliópé. Tanulmányok Arany János Naiv eposzunk című írásáról*. Szerkesztette Csonki Árpád. Budapest: reciti, 2018, 27–45. (Hagyományfrissítés 6.) (A továbbiakban: Csonki, 2018.)

311 Arany János: Naiv eposzunk. In *Arany János: Prózai művek I. Eredeti szépprózai művek. Szépprózai fordítások. Kisebbségi cikkek. Tanulmányok. Iskolai jegyzetek*. Sajtó alá

évek végén papírra vetett értekezésében, hogy a régi széphistóriákból hiányzik a „benső idom teljessége” és a „költői kompozíció”,³¹² Ilosvai nyelve mégis dicséretet kap. Pár lappal később azonban ismét lecsap rá, mondván: „az egy Toldi-mondán kívül alig hangzott valami által ez állítólag oly dús mondavilágból; s ez is minő feldolgozóra talált Ilosvaiban!”³¹³ Arany egyszer az erős nyelvet említi, a költői erőt, majd rögtön perspektívát vált: a magyar mitológia hiánya felől nézve mégiscsak csekély az a teljesítmény, ami fennmaradt. Csekélynek csekély, de legalább ennyi van – Arany Ilosvai-olvasásának ambivalenciája innen érthető meg. Ilosvai ugyanis a kapocs az Arany által jól ismert népi (közköltészeti és folklorikus) hagyományok imaginált ősisége és saját korának modernitása között. Ezért is van, hogy bár megtehetné, mégsem közvetlenül a néphagyományból táplálkozik, hanem a népi énekesek eredeti naivitását még közvetíteni képes Ilosvaiból is.³¹⁴ Amikor Kemény Zsigmond még 1854-ben vagy később Horváth János Arany *Toldijának* kapcsán az anyag felemeléséről, meg-nemesítéséről értekezik, akkor voltaképpen a népies anyagot úgy fogja fel, mint amely – sajnos – csak selejtes törmelékét hagyományozott ránk, amelynek átesztéti-

rendezte Keresztury Mária. Akadémiai, Budapest, 1962, 265. (Arany János összes művei X. Próza művek 1.)

312 Uo. 266.

313 Uo. 267.

314 Ezért én nem is látok ellentmondást az Arany-mű „látszó öntudathiánya” és a paratextusok között, mint Milbacher Róbert: *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*. Ráció, Budapest, 2009, 188–189. (Ligatura)

zálása révén lehet népi, autentikus művészethez jutni.³¹⁵ Az utóbbi évek kutatásai azonban újraértékelni látszanak Arany népihez, régihez és populárisához – magyarán a hagyományhoz – való viszonyát. A népi kultúra értelmiség által meg-nemesítésének törekvései során e három kategória nem vált el egymástól, hiszen épp e három egybeesését projiciálta. S miközben kénytelen-kelletlen vagy éppenséggel az alkalomhoz szabva (magánkörben, de szabadon) Arany a régi populáris kultúra maradványaihoz nyúlt, ezek számára szinte egyazon hagyomány részei voltak, amelynek folytonosságában olyannyira bízott. Ezért is kellett beiktatnia a nagyszalontai néphagyomány és saját maga közé Ilosvait: ő, bár esendő, de mégiscsak létező garanciája volt egy hagyománytapasztalat folytonosságának.³¹⁶

Mi lehetett az Aranytól is ismert néphagyomány?

A 20. század elején, tehát nem messze Arany halálától Szendrey Zsigmond, aki ekkoriban a nagyszalontai gimnázium tanára volt, diákjaival néprajzi gyűjtést végzett. Bár az 1916–1917-ben többször Nagyszalontára látogató Kodály Zoltán, aki azért érkezett, hogy a verses

315 Lásd Kemény Zsigmond: Arany „Toldi”-ja [1854]. In *Báró Kemény Zsigmond munkáiból*. Sajtó alá rendezte Gyulai Pál. Franklin-Társulat, Budapest, 1905, 170–171.; Horváth János: A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. In *Uő: Tanulmányok. II. Szöveggyűjtő* Gönczy Monika. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997, 153–156. (Csokonai Könyvtár 12.) Ennek a kritikájához lásd Milbacher, 2009, 191–193.

316 Lásd Szilágyi, 2017, 31–41.; Csörsz Rumen István: A mesterkedő mester. Korai olvasmányok nyomai az Arany-életműben. *Irodalomtörténet*, 2017, 4, 432–450.; Mikos Éva: A *Naiv eposunk* és Arany folklór-fogalma. In Csonki, 2018, 123–144. A folklórikus-populáris kultúra használatának családi vonatkozásairól: Az *Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kéziratos mese- és találós-gyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*. Sajtó alá rendezte Domokos Mariann – Gulyás Judit. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Universitas – MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest, 2018, 59–70.

anyaghoz dallamokat gyűjtsön és írjon le, elképedt az elvégzett munka színvonalán (a diákok pontatlanul és szakszerűtlenül jegyezték le a szövegeket, sokszor több adatközlő elmondásaiból kompiláltak egy változatot), a gyűjtés eredményei mégis megjelentek 1924-ben.³¹⁷ Mindenesetre úgy vagyunk a Szendreytől közölt anyaggal, mint Arany volt Ilosvaival: töredékes és sérült – de legalább van. Arany nem biztos, hogy éppen ezeket a mondákat ismerte, de minden bizonnyal ehhez hasonló anyaggal találkozott gyermek- és ifjúkorában. Nézzünk innen két szöveget:

Toldiék erdejiek vótak, oszt elősször Kölesér-közbe laktak. Egyszër rigën vót is itt eggy erdeji goróf rokonait keresni, de mán akkor eggy sè ílt. Kölesérközbe vagy 10–12 telkük vót, amit úgy vették a hajduktúl. Innét Kölesérközébül kötödzködtek ótán Nagyfaluba, mer hogy innét ők úztík ki a törököt. E még ott vót Olászentmiklósho közél, Marciháza felé, ma is Pusztá-Nagyfalunak híjják azt a dülőt. Itt mán nagyon módosak lettek, az

317 *Nagyszalontai gyűjtés*. Gyűjtötte a Folklore Fellows magyar osztályának nagyszalontai gyűjtő szövetsége, Kodály Zoltán közreműködésével szerkesztette Szendrey Zsigmond. Kisfaludy Társaság – Athenaeum, Budapest, 1924. (Magyar Népköltési Gyűjtemény XIV.); Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése. Szerkesztette Szalay Olga – Rudasné Bajcsay Márta. Balassi – Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2001. (Magyar Népköltési Gyűjtemény. Új folyam XV.); *Nagyszalontai népballadák és epikus énekek. 1912–1919*. Sajtó alá rendezte Olosz Katalin. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2018. (Kriza-könyvtár) A Szendrey és Kodály közötti nézeteltérés nem volt ismeretlen a folkloristák körében, a gyűjtés eredeti anyagai mégis hosszú időre kéziratban maradtak. Végül Kodály Zoltán saját gyűjtése 2001-ben jelent meg, 2017-ben pedig Olosz Katalin sajtó alá rendezte Szendrey és diákjai gyűjtéséből a balladák anyagát. A felbecsülhetetlen értékű anyag egy jelentős része tehát még mindig a Magyar Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában várja a szövegközlőket.

üvéké vót az egisz messzi határ. A barmaik Bar-módon, az ökreik Ökrösön, a tulkaik Tulkán, a bikaik Bikácson, a fácánjaik Madarászon a Fácános dülőbe, a vadászaik még kutyaik Vadászon, a juhaik Gyapjason, a disznaik a szalontai tőgyesekbe, a nádassaik Mocsáron, az erdeik Fenyírén, Gyűrűsön, Szilason még Körtvijjésen vótak, oszt az erdők ippën Sarkadnál írtík el a sikságot. Toldi Miklós Nagyfaluba nőtt fél. A vót a legíny! mikor a csonkatoronyi várból kivertík a törököt, a csata után hat török hóttestivel járta a csárdást! de még is becsülte ám Mátyás kiráj útét, amíg ojan vitéz vót, mert hozzá ’tta a jányát; oszt azt is akarta ű is, még a níp is, hogy majd ű légýík a kiráj, de ű nem vállalta, hanëm hazajött feleségéstül Szalontára a csonkatoronyi várba. Ittën íldegílték eggy darabig, mikor egyszër csak nyomuk vészett.

Ott a Kajlán túl Nadasérig vót rigëdësrigën a nagyfalusi vár. Ott lakott még Mátyás kiráj idejibe az öreg Toldiné két fiával, Györggyel még Miklóssal. Micsoda erős legíny vót e! Mikor egyszër meglátogatta Györgyöt, merhogy e Pesten vót valami, Mátyás kiráj udvarába, légýőzött valami idegény óriást, akivel pedig senki sè bírt. Mátyás örömbibe mingyá megfogadta góliátjának, oszt örökre az udvarába tartotta. Nagyfalú mindéig a György birtoka maradt, de amír ojan gonosz vót egíssz íletibe, az isten aval büntette még, hogy hóttátúl a világ vígiig őrizze azt a kapút, amék a

Csonkatoronyból a váradi alagútba nyílik; nem tud megmozdúlni éggy átóhéjjiból, azír a szakálla mán belé nőtt a földbe.³¹⁸

E két szöveg alapján két dolgot szeretnék hangsúlyozni. Egyfelől feltűnő, hogy a nagyszalontai néphagyomány Toldi alakját Mátyás király idejébe helyezte át. Korábban már említettük, hogy ez bizony másutt is előfordult. A mi szempontunkból ez most azért említésre méltó, mivel látszik, hogy Arany Ilosvai szövegét nemcsak költői ihlete táplálására használta fel, hanem a segítségével *korrigálta* is a szájhagyományt – azaz az időben régebbi szöveget hitelesebbnek fogadta el, mint a gyerekként hallott meséket. (S itt most tulajdonképpen mindegy, hogy végső soron igaza is volt: évtizedekkel később saját nagykorúsi diákja, Szilády Áron bizonyította ezt.) Másfelől a helyi mondák magától értetődő módon helyezik a Csonka tornyot e mondák világába. Természetesen Toldi nagyszalontai kötődéseit erősítik meg a város szimbolikus épületének emlegetésével – hiszen a Csonka torony a Toldi család nagyszalontai tartózkodásakor valószínűleg még nem is állt. Ám nem csak a monda helyivé formálása fontos itt. Az is, hogy a *Csonka torony maga a város, maga a történelem* a helyi népmondákban. Épp úgy lett ez az épület a város emlékezeti helye, miként Arany János is saját magát a különböző történeti hagyományok metszéspontjában helyezte el.

318 Szendrey, i. m. 228–230.

Csonka torony

Arany Jánost mélyen megérintette a magyar történeti hagyomány gazdagságának és megszakítottságának kettőssége. Úgy látta, hogy a modern társadalmak akkor őrizhetik meg kultúrájukat, ha modernizálják emlékezetüket is, de mindeközben hűségesek maradnak hagyományaikhoz. Arany képesnek bizonyult a nagyszalontai hagyományban őrzött törmelékekből nagyszabású és nem utolsósorban modern műalkotásokat létrehozni. A közösség traumatikus tapasztalatainak megőrzéséhez új médiumot talált egyfelől, s a jórészt szóbeliségben őrzött tudást egy tágabb közösség tudásaként tudta előadni másfelől. Arany történeti forrásaihoz, az „epikai hitelhez” való ragaszkodásának és a szóbeli hagyományok kiaknázásának kettőssége megérthető valamiféle mentalitásbeli kérdésként, leírható irodalomesztétikai oldalról, de a nagyszalontai emlékezési kultúrtechnikák felől is felfogható.³¹⁹ Amennyiben a Csonka torony a nagyszalontai emlékezet kitüntetett helye, vethetünk egy pillantást arra a kérdésre, hogy miként értelmezte át funkcióját a modernitás.

A Csonka toronyról való legrégebbi ábrázolásunk Petőfi Sándor rajza 1847 júniusának elejéről, amikor első ízben látogatja meg Arany Jánost. Érdekes, hogy Petőfi úgy gondolta, éppen ezt a tornyot kell felskiccelnie, s rögtön egy verset (*A csonka torony*) is róla.³²⁰

319 Az „epikai hitel” kérdésének árnyalt körüljárása: Margócsy István: Mi is az az epikai hitel? Arany János koncepciójának „revíziója”. In „Összel”. *Arany János és a hagyomány*. Szerkesztette Szilágyi Márton. Universitas, Budapest, 2018, 229–246.

320 Nem lehet véletlen Arany vicces megjegyzése, amelyet augusztus 11-én kelt levelébe szűr be: „A csonka torony is köszönt pedig s kérdezi: mikor lesz szerencséje? s ha valaki

Ebben Petőfi az egykor szabadságért harcoló ifjú bajnokokat jeleníti meg, majd az egykori szabadságot szegezi szembe a jelen rabszolgaságával. Ennek a szimbóluma lesz a Csonka torony:

A torony áll még egyes-egyedül,
Ez is maholnap már halomra dül.

Idétlen rom, mogorva, puszta váz,
Falai között senki sem tanyáz.

Csak a holt század fekszik odabent,
Szemfödele a hosszú, méla csend.³²¹

A torony tehát nála emlékmű, amely éppen romos állapotában figyelmezteti a rabszolga jelent az egykori szabadság perspektívájára. Petőfi ahhoz az egyszerű történeti kliséhez nyúl, amely szerint a múltban eleink szabadon éltek, s a jelen rabságának perspektívájából azért érdemes erre újból és újból emlékezni, hogy a jövőbeli szabadság lehetősége fennmaradjon. Arany már egy egészen más történelmi korban, egy újabb történelmi trauma, az 1848–49-es szabadságharc bukása után³²² szán önálló költeményt az épületnek *Az ó torony* címmel:

azt mondaná neki, nem éri már ő azt meg, mindjárt összerogyna ijedtében. A kert rózsái elmentek után azonnal elhervadtak, – de ezek legalább jövő pünkösdre ismét megújulnak. A gólya is elment, de nem búcsúzott el végkép. – Sándor... Sándor...” Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. augusztus 11. In *AJÖM* XV, 118.

321 Petőfi Sándor: A csonka torony. In *Petőfi Sándor összes költeményei (1847)*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Kerényi Ferenc. Akadémiai, Budapest, 2008, 80–81. (Petőfi Sándor összes művei 5.)

322 Ehhez a kontextushoz hozzáköti a verset – tartalma mellett – első megjelenési helye: Arany János: *Az ó torony*. In *Losonczy Phönix. Történeti és szépirodalmi emlékkönyv. Az 1849. évi háborúban földúlt és elpusztított Losoncz város némi fölségelésére*. III. kötet. Szerkesztette Vahot Imre. K. n., Pest, 1852, 157–158.

Nagy-Szalonta nevezetes város,
Mégsem olyan nevezetes már most
Mint mikor volt szabad hajdúfészek,
Benne lakván háromszáz vitézek.

Csonka torony nyúlik a felhőbe,
Rajta pihen a nap lemenőbe:
Rá-ráveti visszanéző fényét,
Mintha látnám ősapáim véré.

Vérpirosan mért néz vissza a nap?
Azt jelenti, rút idő lesz holnap?
Óh, Istenem, hiszen elég bőven
Volt már részünk zimankós időben!

Hej csak itt is, e hitvány zugolyban,
Hány nemes szív vére ömlött hajdan!
Azt mondták, hazájokat védik,
Azt hívék, úgy áll fenn örökkétig.

S mi van abból, amiért fáradtak?...
A torony, mit durván összeraktak.
Áll a torony, mint valami Babel,
Rajt' az idő nyomtalanul jár el.

Rajta pihen a féllábu gólya,
Vércse, bagoly örökös lakója,
Velök együtt a galamb is elfér,
Összeszokik, utoljára nem fél.

Rajta a gyom óriássá nő fel,
Hajba kap a szélvész idővel.
Rácsap olykor, – hanem azt se bánja –
A mennydörgős mennykő buzogánya.

Csonka falán, viharos éjféلكor,
Boszorkányok nagy serege táncol,
S jeleül az éji vigadásnak,
Egy-egy köve földön hever másnap. –³²³

Arany nem a szabadság és rabság ellentétére hegyezi ki versét, de a dicső múlt emlékműveként a jelen silányságára utaló torony képe közös Petőfiével. Az *ó torony*-ban azonban a jövő perspektívája fenyegeti a jelen és múlt között látszólag beállt egyensúlyt. A torony azt ígéri, hogy a maga rom formátumában állandósult épület immár örökké emlékeztetni fog e viszonyra. „Rajt’ az idő nyomtalanul jár el” – állítja az 5. versszak. Csakhogy a végére a mennykő csapkodta torony kövei egyesével legörögnek az aljához (a boszorkányok seregének tánca után) – azaz a torony s vele a múlt hőseinek emlékezete pusztul, s lesz az enyészeté.³²⁴ Arany versében már maga az emlékezés, a hagyományhoz való viszony van a középpontba állítva, s hát közel sem megnyugtató a helyzet.

Arany felfogására (amely az 1850-es évek lírájának visszatérő problémája) azért volt érdemes külön

323 Arany János: *Kisebb költemények*. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Akadémiai, Budapest, 1951, 126–127. (Arany János összes művei I.)

324 A két vers különbségéhez lásd Voinovich, 1929, 173.

felhívni a figyelmet, mert Nagyszalonta a századvégi modernizációs törekvések jegyében éppen a torony épületéhez nyúlt hozzá. Amikor Nagyszalonta városa épp a Csonka toronyban kívánta elhelyezni nagy szülöttére emlékező kiállítását, akkor több szempontból is súlyos döntést hozott. Egyfelől megőrizte ugyan a Csonka torony emlékező és emlékeztető funkcióját: ám immár nem a Toldikra, a török dúlásra, a hajdúk harcaira emlékeztetett, hanem arra, amiként minderre a város szülötte, Arany János emlékezett. A torony ugyanis innentől kezdve Arany János emlékeztetének kultikus helye, s éppen azért kerülhetett ide, mert ez a torony bizonyos szempontból mindig is Nagyszalonta emlékezhelye volt. Másfelől a torony átalakítása rendkívül komoly urbanisztikai beavatkozással járt együtt. A városképet alapvetően meghatározó rom immár rekonstruált műemlékként áll előttünk: nevével ellentétben már nem is „csonka”. Itt nagyon fontos számításba venni, hogy Gyalus László építész nem egyszerűen egy emeletet és egy tetőt épített a romra, hanem annak formáját a Hunyadiak vajdahunyadi (Hunedoara, Románia) vára nyomán alakította ki.³²⁵ Márpedig Vajdahunyadnak ebben az időben óriási kultusza volt: az egyik legfontosabb magyar király családjának székhelye, amely viszonylag jó állapotban maradt fenn, s éppen a 19. század közepén rekonstruálták Steindl Imre tervei alapján. E kultusz talán legmarkánsabb megnyilvánulása, hogy a vár kicsinyített

325 Erről például: A szalontai Csonkatorony. *Budapesti Napló*, 1898. december 18., 8.

másolatát Alpár Ignác tervei alapján a millenniumra (azaz nagyjából a Csonka torony felújításával egy időben) a budapesti Városligetben is felépítették. Gyalus, aki ekkoriban a budai várat vissza-középkoriasító Schulek Frigyes tanítványa és munkatársa volt, létező mintákhoz nyúlhatott hozzá tehát. A torony ilyenformán már nem a gyász, a pusztulás és – Arany nyomán – a hagyományvesztés emlékhelye lehetett, hanem a dicső múlt történetileg is hiteles helyreállíthatóságát hirdette – éppen az ellenkezője történt hát annak, amit Arany János *Az ó torony* című versében láthattunk.

Érdemes felidézni néhány szakaszt Arany régi barátjának, Lévay Józsefnek a múzeum megnyitása alkalmával 1899-ben személyesen is elszavalt költeményéből (*Az Arany-szobából*):

S óh! mi szép, hogy ép itt nyílik számára lak.
Itt egy régi erőd biztos kebelén!
Illenek hozzá az ódon tömőrfalak,
Ős magyar-alföldünk rónamezején.
Itt a hősök lelke mind fölkel előtte,
Kiknek alakjait énekébe szőtte.

Sőt nemcsak a hősök, régi dicső árnyak;
Azok is, szívének édes felei,
Kik e földön immár senkire sem várnak,
Őket a túlvilág együtt öleli,
Mert hiszen egymástól a sír meg nem fosztá:
Éjjeli órákban ide gyűlnek hozzá.

S a „csonka tornyot” már hű kegyelet óvja,
Benne oltárt is a múzsáknak emel;
„Vércse, bagoly nem lesz örökös lakója”,
Köve rovatékit gyom nem veri fel,
Vihar elkerüli, idő megkiméli,
Zimankós múltjáért szebb napjait éli.³²⁶

Lévay verse idézi is Aranyét, s büszkén vallja, hogy a küldetés teljesült: megakadályoztuk azt, amitől Arany annyira tartott. Ráadásul a múlt emlékezetének garanciája immár nem más, mint az Aranyra való emlékezés maga. A *Magyarország* című lap megnyitóról tudósító újságírója – nyilván a Toldiaknak tulajdonítva a tornyot – a következőképpen fogalmaz: „Toldi és Arany, együtt a Csonkatoronyban, hirdetik a magyar faj fizikai és szellemi erejét. Emlékük így békés és teljes harmóniában összeolvad; a költészet csillogó aranyszálaival már úgy is széttéphetetlenül összekötötte a magyar hőskor legnagyobb énekese.”³²⁷ A fizikai erőre nyilván a tömzsi hadászati épület maga, míg a szellemi erőre a torony egykori urait megéneklő Arany emlékeztet. Arany nyomán a történeti múlt sajátos önértelmezésére is mód nyílt így: Nagyszalonta ugyanis már nemcsak a múltra emlékezett, hanem a múltra való emlékezést magát is értelmezte.³²⁸

326 Lévay József: *Az Arany-szoba*. *Akadémiai Értesítő*, 1899, 10, 500–501.

327 Arany-ünnep. *Magyarország*, 1899. augusztus 28., 1.

328 Ennek az értelmezésnek a historiográfiai alapjaihoz lásd Peter Burke: *History as Social Memory*. In *Memory, History, Culture and the Mind*. Ed. Thomas Butler. Blackwell, New York, 1989, 97–113.

Hagyomány és emlékezetpolitika

Sokan és joggal gondolják úgy, hogy a történeti emlékezet, a nemzeti hagyományok kialakításának legfontosabb korszaka a 19. század. Az irodalomtörténetben Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi és Arany szokott szóba kerülni. A 20. századból mindez úgy látszott, mintha e szerzők sorozata egyazon füzérre felfűzhető volna, amelyet a technicizálódó és véres 20. századi modernitás haladott meg és tépett szét. Bár a 19. század a modern nemzeti emlékezetkultúra kialakításának valóban fontos korszaka, ez nem jelenti azt, hogy egyféle emlékezetkultúra jött volna létre. Éppen Arany esete taníthat minket arra, hogy a hagyományhoz való viszony mily gyorsan és dinamikusan változott a 19. században is.

Arany János komolyan vette a folklorikus és köz-költészeti hagyományokat, de a szóban hallott anyagot csak kulturális törmeléknek látta, s úgy gondolta, hogy a populáris kultúra filológiai rekonstrukciójával lehet csak újraalkotni a magyar kulturális hagyományt. Ebben radikálisan eltért elődeitől, például Vörösmartytól, de kortársaitól is, mint Petőfitől vagy a magyar népdalokat szisztematikusan közlétevő Erdélyi Jánostól. Ezért is nyúlt a népköltészettől meglehetősen idegen régi magyar ponyvához, Ilosvai Selymes Péter lovagregény-paródiájához. Arany azon művei, amelyek a magyar kulturális hagyományból sarjadtak, modern rekonstrukciók. Míg például a *Zalán futását* alkotó Vörösmarty úgy gondolta, hogy *valóban* vissza lehet nyerni a magyar mitikus hagyományt, addig a Buda halálát kidolgozó Arany már úgy vélte, hogy a hagyomány

many folytonossága megszakadt, s csak egy bizonyos mértékig idézhető fel az emlékezete. Amikor aztán a Habsburg Birodalmon belül Vörösmarty és Arany költészete adta a magyar nemzeti identitás reafirmálásának kulcsszövegeit, s emlékezetpolitikailag intézményesült formában értelmezték életüket és műveiket, akkor az a szubtilis viszony a hagyományhoz, amely többek között Arany életművét meghatározta, maga is átalakult. Arany feldolgozta, műveibe építette és modernizálta a nagyszalontai helyi hagyományokat, egyúttal a hagyomány fenntarthatóságával kapcsolatos kétélyeit is műveibe építette. Az Aranyra emlékező modern intézmény, a nagyszalontai emlékmúzeum a 19. század végén már azzal a céllal jött létre, hogy a helyi hagyományokra emlékező Aranyra emlékezzen. Talán ez a modernitás egyik nagy paradoxona: saját történeti identitását keresve állandóan arra törekszik, hogy a hagyomány folyamatosságát helyreállítsa, eközben azonban folyamatosan újabb és újabb hagyományokat teremtet magának, s végül már magára az emlékezésre emlékezik.³²⁹ Azt hiszem, hogy Arany János ezt tudta, vagy legalábbis ráérezett erre – s ez nem hagyta nyugodni, ez határozta meg mélabúra hajlamos karakterét.

329 Lásd Geoffrey Cubitt: *History and Memory. Historical Approaches*. Manchester University Press, Manchester, 2007; Astrid Erll: *Memory in Culture*. Translated Sara B. Young. Palgrave Macmillan, New York, 2011. (Memory Studies)

Ajánlott irodalom

Az Arany család tárgyai. Tárgykatalógus. Összeállították Török Zsuzsa – Zeke Zsuzsanna. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2018.

„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!” *Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai.* Szerkesztette Cieger András. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, Budapest, 2017.

„Óhajtom a classicus írók tanulmányát”. *Arany János és az európai irodalom.* Szerkesztette Korompay H. János. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Universitas, Budapest, 2017.

HÁSZ-FEHÉR Katalin: „...hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...” *Arany János és a filológiai perspektíva. Tanulmányok.* Kortárs, Budapest, 2019.

MILBACHER Róbert: *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben.* Ráció, Budapest, 2009. (Ligatura)

Önarckép álarcokban. A Petőfi Irodalmi Múzeum Arany János-kiállításának katalógusa. Főszerkesztő Vaderna Gábor. Szerkesztők Kalla Zsuzsa – Kaszap-Asztalos Emese – Sidó Anna. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2018.

Rejtőzködő Kalliopé. Tanulmányok Arany János Naiv eposzunk című írásáról. Szerkesztette Csonki Árpád. Budapest: reciti (Hagyományfrissítés 6.), 2018.

SZILÁGYI Márton: „Mi vagyok én?” *Arany János költésze.* Kalligram, Budapest, 2017.

SZÖRÉNYI László: *Toldi uram dereka. Arany Jánosról.* Nap, Budapest, 2018. (Magyar esszék. Szörényi László életműsorozat)

TARJÁNYI Eszter: *Arany János és a parodisztikus hagyomány.* Universitas, Budapest, 2013.